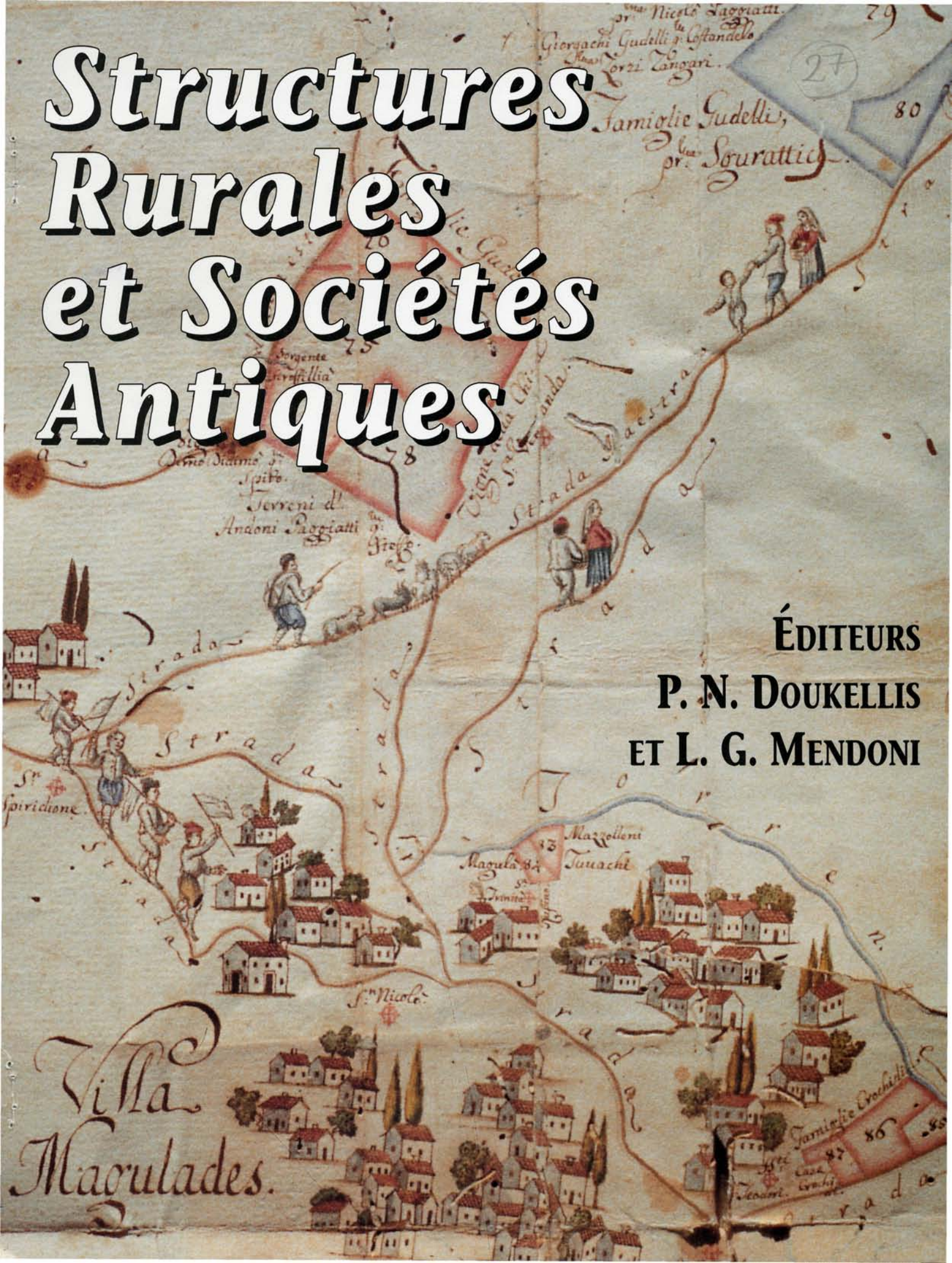

Structures Rurales et Sociétés Antiques

ÉDITEURS
P. N. DOUKELLIS
ET L. G. MENDONI

Villa
Maoulades.

[Paris, 1994]

Couverture : Représentation des terres sujettes de la *baronia Corner* (1744),
avec l'aimable autorisation de Mme la Directrice des Archives Départementales de Corfou.

Η ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΠΟΛΕΙΣ, ΥΠΑΙΘΡΟΣ ΧΩΡΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ

ABSTRACT. New archaeological researches in many Peloponnesian areas confirmed the general impression of the decline given by literary sources; however, the results of these investigations changed the traditional ideas on some aspects and they finally permitted a complete reconstruction of the geographic, economic and social landscape of the peninsula during this period. It is clear now that the structure of settlement patterns and the balance between cities which prevailed during the Hellenistic period come to an end with the Empire. A few cities, mostly along the coast, flourished under imperial patronage serving as focal points in the Roman administration and the regional economy. The abandonment of many small towns and rural settlements, which started earlier, continued during this period too in many areas; only few of them escaped this general economic and demographic decline. Social elite was attracted by city life which offered better opportunities for career and honours. Wealth and power were in the hands of the new city *bourgeoisie* who had acquired, earlier in the Empire, Roman citizenship. The most distinguished families were involved in the local and provincial imperial cult and developed close ties with the imperial house and with other important families of neighbouring or remote cities; such connections were characteristic of provincial magnates all over the Empire and formed the basis on which was built the power of the Roman world.

Είναι γενικώς αποδεκτό σήμερα ότι η ρωμαϊκή κατάκτηση και κυριαρχία υπήρξε καθόλα αρνητική, κατά τη δημοκρατική τουλάχιστο περίοδο, στην οικονομική ζωή και στην ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων. Η Ρώμη δεν μπόρεσε, στη φάση αυτή, να αντικαταστήσει τις δομές της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης της προηγούμενης περιόδου, ενώ στην πράξη ενδιαφέρθηκε ελάχιστα για τα οικονομικά προβλήματα και την ασφάλεια των πόλεων. Έτσι δεν είναι διόλου παράξενο και άσχετο το γεγονός της ανάπτυξης της πειρατείας με όλες τις θλιβερές της συνέπειες ¹.

Η οικονομική κρίση και ύφεση είναι φαινόμενο σχεδόν καθολικό και δεν είναι διόλου υπερβολικό αυτό που έχει λεχθεί, ότι η μόνη οικονομική δραστηριότητα που ανθεί αυτή την περίοδο είναι το δουλεμπόριο ². Αν στο σκηνικό αυτό προστεθούν και οι συνέπειες των εμφυλίων πολέμων που ακολούθησαν, αντιλαμβάνεται κανείς την παντελή αποδιοργάνωση της οικονομικής ζωής.

Ένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικό φαινόμενο της περιόδου είναι η εγκατάλειψη πολλών οικισμών η οποία συνοδεύεται από μιαν απεντατικοποίηση στην αγροτική εκμετάλλευση και παραγωγή. Η καθολικότητα και η έκταση του φαινομένου αυτού μαρτυρεί ότι δεν είναι δυνατό να προκλήθηκε από την επίδραση τοπικών και εσωτερικών παραγόντων, αλλά μόνο κάτω από την επίδραση αλλαγών που επήλθαν βίαια ή σταδιακά στον πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό χώρο των πόλεων. Γίνεται φανερό λοιπόν ότι η ρωμαϊκή κατάκτηση, τουλάχιστον σε μια πρώτη φάση, που διαρκεί ως την πρώιμη αυτοκρατορική εποχή, αντί να λειτουργήσει σαν

1. H.A. Ormerod, *Piracy in the ancient world*, Oxford 1924, *passim*; M. Rostovtzeff, *The social and economic history of the roman empire*, Oxford 1957, 544, n. 7, στο εξής: *SEHRE*; P. Brunt, *Italian manpower*, Oxford 1971, 455.

2. M.H. Crawford, *Rome and the greek world*, *EHR* 30, 1977, 50; F. Millar, *The Mediterranean and the roman revolution. Politics, war and the economy*, *Past and Present* 102, 1983/4, 11.

οικονομικός μοχλός για την επέκταση και αύξηση της γεωργικής εκμετάλλευσης, λειτούργησε σαν μοχλός ανάσχεσής της, στον ελλαδικό τουλάχιστον χώρο.

Η αυτοκρατορική εποχή, παρόλο που δημιουργεί ευνοϊκές εξωτερικές συνθήκες, δεν φαίνεται να εξασφαλίζει και τις προϋποθέσεις μιας γρήγορης και γενικής βελτίωσης, οικιστικής και δημογραφικής, της υπαίθρου αλλά και των πόλεων της Πελοποννήσου. Οι συγγραφείς της περιόδου από τον Στράβωνα και τον Πλούταρχο ως τον Δίωνα Χρυσόστομο και τον Πausανία, δίνουν μια μάλλον απογοητευτική εικόνα που χαρακτηρίζεται από τρία φαινόμενα: την δημογραφική κρίση, την παρακμή των πόλεων και την ερήμωση της υπαίθρου³.

Το ερώτημα που γεννάται είναι πρώτον κατά πόσον αυτή η εικόνα της υπαίθρου που σκιαγραφούν οι πηγές είναι αντικειμενική και, κατά δεύτερον, αν το φαινόμενο αυτό οφείλεται σε οικονομικά αίτια, όπως η απουσία εξωτερικών αγορών για τη διοχέτευση των αγροτικών προϊόντων, σε κοινωνικά, όπως για παράδειγμα η υπερβολική συγκέντρωση της γης και η συνεπακόλουθη εξαφάνιση των μικροϊδιοκτητών ή απλώς είναι συνέπεια της δημογραφικής κρίσης, που προκλήθηκε ενδεχομένως και από άλλες αιτίες.

Οι σύγχρονοι ιστορικοί παρόλο που ορθά διέκριναν μέσα σε αυτές τις μαρτυρίες μια ικανή δόση υπερβολής και νοσταλγίας, συνολικά ποτέ δεν τις αμφισβήτησαν· η στάση τους όμως έγινε περισσότερο κριτική. Ο R. Baladié⁴ αναζήτησε, για παράδειγμα, τη σημασία με την οποία χρησιμοποιεί ο Στράβων τους όρους "ερημία", "λειψανδρία" κλπ. και επεσήμανε τις παγίδες από μια αβασάνιστη και άκριτη ερμηνεία τους. Παρά τη διαπίστωση μερικών υπερβολών στη Γεωγραφία του, δεν αμφισβήτησε την εικόνα της εγκατάλειψης που εμφάνιζαν πολλές περιοχές, η οποία εξάλλου επιβεβαιώνεται και από την παρακμή πολλών ιερών με μοναδικές εξαιρέσεις ίσως την Ολυμπία και την Επίδαυρο⁵. Οι νεότερες έρευνες εισήγαγαν ένα νέο ποιοτικό παράγοντα και έδειξαν την ύπαρξη μεγάλων διαφοροποιήσεων από περιοχή σε περιοχή. Τα αποτελέσματα αυτών των μελετών έκαναν φανερό τον κίνδυνο γενικεύσεων, εγκαινιάζοντας συγχρόνως μια πιο σφαιρική προσέγγιση των προβλημάτων του χώρου στην οποία ουσιαστικό και αποφασιστικό πλέον ρόλο παίζουν οι αρχαιολογικές πηγές.

Είναι κοινή πλέον η διαπίστωση ότι η αυτοκρατορική εποχή χαρακτηρίζεται από τις ολοένα αυξανόμενες και άμεσες επεμβάσεις της κεντρικής εξουσίας στην πολιτική και οικονομική οργάνωση των πόλεων. Οι επεμβάσεις αυτές - που είναι γενικότερες και δεν αφορούν μόνο την Επαρχία της Αχαΐας- είχαν ως στόχο, στην προκειμένη περίπτωση, την δημιουργία μιας νέας αποτελεσματικής διοικητικής και οικονομικής οργάνωσης για τον καλύτερο έλεγχο και σε καμιά περίπτωση δεν απέβλεπαν στη στήριξη του σχήματος και των ισορροπιών της ελληνιστικής εποχής με τις δεκάδες μικρά ανταγωνιστικά και αναποτελεσματικά αστικά κέντρα. Από την άποψη αυτή η συνεχής παρακμή πολλών μικρών πόλεων της Πελοποννήσου, γνωστή και από την προηγούμενη περίοδο, δεν εκπλήσσει κανένα. Η κεντρική διοίκηση δεν έκανε τίποτε για να αποτρέψει αυτή την εξέλιξη. Το γεγονός αυτό, γνωστό από τις σύγχρονες πηγές, επιβεβαιώνεται και από τα κάθε μορφής αρχαιολογικά δεδομένα.

Οι έρευνες αυτές έδειξαν με σαφέστατο τρόπο ότι η παρακμή δεν είναι καθολική και εν πάσει περιπτώσει δεν ανταποκρίνεται ακριβώς στην θλιβερή εικόνα των πηγών. Ακόμα και μέσα στην Αρκαδία υπάρχουν περιοχές που αντιστέκονται καλύτερα στη γενική κρίση που πλήττει τις πόλεις της και την υπαίθρο χώρα⁶, ενώ ανάλογες διαφοροποιήσεις ισχύουν και σε άλλες περιοχές. Έγινε επίσης σαφές ότι η ανατροπή της παραδοσιακής οικιστικής και δημογραφικής κατανομής και ισορροπίας, για την οποία ομιλούν οι πηγές,

3. Α. Ριζάκης, Ρωμαϊκές επεμβάσεις στο αστικό και αγροτικό τοπίο της Πελοποννήσου κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, *Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Κόρινθος 1990, Αθήνα (υπό εκτύπωση).

4. R. Baladié, *Le Péloponnèse de Strabon*, Παρίσι 1980, 312-314.

5. *SEHRE*, 254· R. Baladié, *Le Péloponnèse* (*supra* σημ. 4), 303-304 και 334-338. Για το ιερό της Νεμέας βλ. S. Miller, *Excavations at Nemea 1973-1974*, *Hesperia* 44, 1975, 155, pl. 37, fig. f.

6. J.A.O. Larsen, *Roman Greece. An Economic Survey of ancient Rome*, T. Franck (εκδ.), New York 1938, 4, 473· για την Αρκαδία βλ. R. Baladié, *Le Péloponnèse* (*supra* σημ. 4), 316-320· M. Jost, Pausanias en Mégalopolitaine, *REA* 75, 1973, 253-258· Γ. Πίκουλας, *Η νότια μεγαλοπολιτική χώρα από τον 8ο π.Χ. ως τον 4ο μ.Χ. αιώνα*, Αθήνα 1988, *passim*.

οφείλεται εν μέρει στις άμεσες επεμβάσεις της Ρώμης, αλλά και στις γενικότερες τάσεις της περιόδου, οι οποίες επέβαλαν σταδιακά μιαν ολοκληρωτική αναδιοργάνωση στο αστικό και αγροτικό τοπίο. Το πλέον χαρακτηριστικό γεγονός της περιόδου είναι η ανάπτυξη - με εξαίρεση μόνο την Αρκαδία και ίσως την Ηλεία όπου κυριαρχούν οι κεντρόφυγες τάσεις ⁷ - μερικών μεγάλων αστικών, αλλά και μικρότερων περιφερειακών κέντρων ⁸, που επιβιώνουν στην ίδια περίοδο· καμιά σύγκριση δεν είναι δυνατή ανάμεσα στους νέους κολοσσούς και στις μικρές παραδοσιακές πόλεις ⁹. Πολλές από αυτές, που βρίσκονται στην περιφέρεια των νέων κέντρων, μη όντας ικανές να ανταποκριθούν στις νέες συνθήκες χάνουν συχνά την αυτονομία τους και προσαρτώνται ως *attributi* στη νέα μητρόπολη ¹⁰. Η έκταση της χώρας μερικών κέντρων της περιόδου καθώς και οι διαθέσιμες πηγές οικονομικού πλούτου είναι εντυπωσιακές· ορισμένες μάλιστα, όπως η Πάτρα και η Σπάρτη, κατέχουν και εξωτερικές κτήσεις ¹¹.

Η Σπάρτη, παρόλο που δεν πλησιάζει τα κλασικά της όρια ¹², συγκαταλέγεται μαζί με την Κόρινθο και την Πάτρα στις μεγαλύτερες σε έκταση και δύναμη πόλεις της Επαρχίας της Αχαΐας. Οι πόλεις αυτές συνιστούν πραγματικούς κολοσσούς. Τα πελώρια έργα, κτίρια, αγορές, θέατρα, ωδεία, αμφιθέατρα, γέφυρες, υδραγωγεία, είναι αψευδείς μάρτυρες του οικονομικού τους μεγαλείου που αποκαλύπτεται και από άλλες ποικίλες πηγές ¹³. Η έκταση τους, όπως διαπιστώνεται από τις ανασκαφές, δείχνει την πρωτοφανή πληθυσμιακή τους ανάπτυξη που οφείλεται είτε στον υποχρεωτικό συνοικισμό των γύρω *χωμών* ¹⁴, είτε στη φυσική έλξη που ασκούσαν αυτά στις ανώτερες τάξεις των μικρών πόλεων, αλλά και στις εξαθλιωμένες μάζες των χωρικών, στις οποίες μπορούσαν να προσφέρουν πολλές ευκαιρίες απασχόλησης, ιδιαίτερα μετά την οικονομική και κοινωνική παρακμή και περιθωριοποίησή τους ¹⁵.

Το γεγονός αυτο εξηγεί, σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις, την εγκατάλειψη πολλών αγροτικών οικισμών αυτή την περίοδο, η οποία συνοδεύεται μερικές φορές από το φαινόμενο της ενίσχυσης ορισμένων μικρότερων περιφερειακών αστικών ή αγροτικών κέντρων. Η επιφανειακή αρχαιολογική έρευνα σε πολλές περιοχές της Πελοποννήσου δείχνει ότι ήδη στην πρόιμη αυτοκρατορική εποχή παρατηρείται η ανάπτυξη τέτοιων πυρήνων εγκατάστασης στις πλέον εύφορες ζώνες ή κοντά στις ακτές, γιατί απλούστατα προσφέρουν μεγαλύτερες δυνατότητες επιβίωσης καθώς προσαρμόζονται καλύτερα στη νέα πολιτική και οικονομική τάξη ¹⁶.

-
7. R. Baladié, *Le Péloponnèse* (*supra* σημ. 4), 320. Βλ. ωστόσο την περίπτωση της Τεγέας: *ibidem*, 331.
  8. J.A.O. Larsen, Roman Greece (*supra* σημ. 6), 472· G.W. Bowersock, *Augustus and the greek world*, Oxford 1965, 91· S.E. Alcock, Urban survey and the *polis* of Phlius, *Hesperia* 60, 1991, 421sqq.
  9. J.A.O. Larsen, Roman Greece (*supra* σημ. 6), 471· S.E. Alcock, Archaeology and imperialism. Roman expansion and the greek city, *JMA* 21, 1989, 116· M. Sève, Colonies et fondations urbaines dans la Grece romaine, *La ville neuve, une idée de l'antiquité*, J.-L. Huot (εκδ.), Παρίσι 1990, 186.
  10. Πaus. 7. 21, 1 και 22, 6. Η ενσωμάτωση γειτονικών πόλεων, *χωμών* ή περιοχών δεν χαρακτηρίζει μόνο τις αποικίες· η ίδια τάση διαπιστώνεται και στις ελεύθερες ή υποτελείς πόλεις πρβλ. N. Purcell, The nicopolitan synoecism and roman urban poliy, *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου για την Νικόπολη*, Πρέβεζα 1984, (1987) *passim* (Νικόπολις). M. Jost, Pausanias (*supra* σημ. 6), 255 και σημ. 1-2 (Αρκαδία). Γενικά S.E. Alcock, Archaeology and imperialism (*supra* σημ. 9), 110-111. Για το νομικό καθεστώς αυτής της εξάρτησης βλ., Α.Δ. Ριζάκης, Ο Αύγουστος, η νέα ρωμαϊκή τάξη και η αποικία της Πάτρας, *Τμητικός τόμος για τον Κ. Τριανταφύλλου* II, υπό εκτύπωση.
  11. J. Wiseman, Corinth and Rome I: 228 B.C.- A.D.267, *ANRW* II.7.1(1979), 439-447· M. Sakellariou - N. Faraklas, *Corinthia - Cleonai*, Αθήνα 1971, εικ. 27 a, b και 28 a, b (Κόρινθος)· U. Kahrstedt, Die Territorien von Patrai und Nikopolis in der Kaiserzeit, *Historia* 1, 1950, 549-561 (Πάτρα, Δύμη, Νικόπολις)· J.A.O. Larsen, Roman Greece (*supra* σημ. 6), 472. P. Cartledge - A. Spawforth, *Hellenistic and Roman Sparta: A tale of two cities*, Λονδίνο 1989, 108-109 και G.W. Bowersock, Eurycles of Sparta, *JRS* 51, 1961, 113, n. 11 (Σπάρτη).
  12. P. Cartledge - A. Spawforth, *Sparta* (*supra* σημ. 13) 136-141.
  13. M. Sève, Colonies et fondations urbaines (*supra* σημ. 9), 187-189. Ειδικότερα για τη Σπάρτη βλ. P. Cartledge - A. Spawforth, *Sparta* (*supra* σημ. 11), 133-139 και για την Πάτρα, I. Παπαποστόλου, Θέματα τοπογραφίας και πολεοδομίας των Πατρών κατά τη Ρωμαιοκρατία, *Πρακτικά του Συμποσίου για την Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία*, Α. Ριζάκης (εκδ.), *Μελετήματα* 13, Αθήνα 1991, 305-316.
  14. Για την περίπτωση της Πάτρας βλ. Πaus. 7. 18, 7· N. Purcell, The nicopolitan synoecism (*supra* σημ. 10) *passim*. Α.Δ. Ριζάκης, Ο Αύγουστος, η νέα ρωμαϊκή τάξη (*supra* σημ. 10) *passim*.
  15. S.E. Alcock, Archaeology and imperialism (*supra* σημ. 9), 111-112· P. Cartledge - A. Spawforth, *Sparta* (*supra* σημ. 11), 142.
  16. Για την Αργολίδα βλ. T. van Andel - C.N. Runnels, *Beyond the Acropolis*, Stanford 1987, 112. Για την Αχαΐα: A. Rizakis (εκδ.), *Paysages d'Achaie. Le bassin du Peiros et la plaine occidentale*, *Μελετήματα* 15, Αθήνα 1992, 68-72. Πρβλ. επίσης M.

Η αλλαγή αυτή όσον αφορά στην ποσοτική και ποιοτική κατανομή των οικισμών δεν συνεπάγεται πάντοτε την εγκατάλειψη της γης και της αγροτικής εκμετάλλευσης σε ορισμένες περιοχές· η μετακίνηση για την καλλιέργεια των αγρών, μερικές φορές μάλιστα σε μεγάλες αποστάσεις, δεν είναι φαινόμενο άγνωστο στον ελληνικό χώρο¹⁷.

Η παρακμή των αγροτικών οικισμών - εκτός από ελάχιστες ίσως εξαιρέσεις- φαίνεται πως είναι φαινόμενο γενικό στην Πελοπόννησο και αγγίζει το σύνολο των περιοχών του ελλαδικού χώρου. Η υποβάθμιση της υπαίθρου, που είναι συνεχής σε ορισμένες περιοχές (π.χ. νότια Αργολίδα), οφείλεται προφανώς σε οικονομικά αίτια· διαρκεί ως και τον 3ο μ.Χ. αιώνα, οπότε και εμφανίζονται, για πρώτη φορά, από την πρώιμη ελληνιστική εποχή, τα σημάδια μιας σταδιακής και συνεχούς αναβάθμισης των αγροτικών οικισμών και της αγροτικής εκμετάλλευσης¹⁸. Το σχήμα αυτό δεν έχει ασφαλώς γενική και απόλυτη ισχύ και πρέπει να γνώρισε διαφοροποιήσεις από περιοχή σε περιοχή. Είναι βέβαιο ότι τα μεγάλα αστικά αλλά και τα μικρότερα περιφερειακά κέντρα της περιόδου υπήρξαν εστίες ζήτησης και κατανάλωσης αγροτικών και κτηνοτροφικών προϊόντων γεγονός που εξηγεί την εντατικοποίηση της καλλιέργειας και την οικιστική αναβάθμιση ορισμένων ζωνών που βρισκόνταν κοντά σε αυτά¹⁹.

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΓΗΣ ΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ

Είναι αλήθεια ότι κατά την αυτοκρατορική εποχή η ύπαιθρος γνώρισε επαναστατικές αλλαγές με την ανακατανομή της γης, κυρίως στο πλαίσιο των αποικιών και την αναδιοργάνωση των παραδοσιακών σχέσεων ιδιοκτησίας, εκμετάλλευσης και παραγωγής. Λιγότερο επαναστατικές υπήρξαν οι αλλαγές που αφορούσαν στην εισαγωγή καινοτομιών, τόσο στο είδος όσο και στον τρόπο της γεωργικής εκμετάλλευσης.

Οι επιχειρήσεις κτηματογράφησης και οργάνωσης της γης σε νέα γεωμετρικά και λογικά πλαίσια είχαν αρχίσει στην Πελοπόννησο ήδη από τον Καίσαρα. Η κίνηση αυτή είχε δύο στόχους, τη γη της Κορίνθου στη ΒΑ Πελοπόννησο και αυτή της Δύμης στη ΒΔ. Μια γενιά αργότερα, ο Αύγουστος ίδρυσε την αποικία της Πάτρας και με την ευκαιρία αυτή και κάτω από τις νέες συνθήκες που υπαγορεύονται από την αυτοκρατορική πολιτική επιχειρείται η συνολική κτηματογράφηση της ΒΔ Πελοποννήσου, η οποία ξεπερνά στα ΝΔ τα όρια της αποικίας και εκτείνεται στη χώρα της γειτονικής Ήλιδος²⁰. Παρόμοιες επιχειρήσεις οργάνωσης της γης είναι γνωστές και στη χώρα της Κορίνθου²¹.

Δεν γνωρίζουμε αν η Ρώμη ενδιαφέρθηκε για την οργάνωση του χώρου των άλλων πόλεων της Πελοποννήσου, εκτός των αποικιών, δηλαδή αν επιχείρησε, μέσω της κτηματογράφησης, την καταγραφή της έγγειας ιδιοκτησίας για φορολογικούς λόγους. Κανένας υπαινιγμός για την ύπαρξη μιας τέτοιας οργάνωσης δεν υπάρχει στα επιγραφικά κείμενα που διαθέτουμε.

Petropoulos - A. Rizakis, The Patras coastal area in Peloponnesos: Landscape and settlement patterns. Preliminary report 1989-1991, *JRA* 7, 1994 (υπό εκτύπωση). Στην Αρκαδία: M. Jost, Pausanias (*supra* σημ. 6), 256-257 και στην Λακωνία, όπου οι περισσότεροι αγροτικοί οικισμοί συνωστίζονται στην εύφορη κοιλάδα του Ευρώτα: P. Cartledge - A. Sprawforth, *Sparta* (*supra* σημ. 11), 140· στη νότια Μεσσηνία τέλος, παρά τη μείωση του απόλυτου αριθμού των οικισμών σε σχέση με την ελληνιστική εποχή, διαπιστώνεται μια αύξησή τους σε μερικές εύφορες ζώνες, π.χ. γύρω από την Κορώνη, καθώς και μια προτίμηση για εγκατάσταση σε περιοχές που βρίσκονται κοντά στις ακτές. G. Rapp - S.E. Aschenbrenner, *Excavations at Nichoria in Southwest Greece I: Site, environs and techniques*, Minneapolis 1978, 97. Πρβλ. K. Greene, *The Archaeology of the roman economy*, Λονδίνο 1986, 134-35.

17. S.E. Alcock, Roman imperialism in the greek landscape, *JRA* 2, 1989, 16-18 και 23-27.

18. *Ibidem*, 5sq. *id.*, Urban survey (*supra* σημ. 8), 462-463, με την νεότερη για το θέμα βιβλιογραφία. Για τη νότια Αργολίδα βλ. C.N. Runnels- T. van Andel, The evolution of Settlement in the Southern Argolid, Greece: An Economic explanation, *Hesperia* 56, 1987, 318-320· *idem*, *Beyond the Acropolis*, (*supra* n. 16), 110-112. Για τη Νεμέα J.C. Wright et alii, The Nemea Valley archaeological project: a preliminary report, *Hesperia* 59, 1990, 644-645.

19. Για την Πάτρα, A. Rizakis, Grands domaines et petite propriété dans le Péloponnèse sous Empire, *Actes du Colloque du latifundium au latifondo*, Bordeaux 1992, (υπό εκτύπωση). M. Petropoulos - A. Rizakis, The Patras coastal area (*supra* σημ. 16).

20. A. Rizakis, Cadastres et espace rural dans le N.-O. du Péloponnèse, *DHA* 16. 1, 1990, 259sq.

21. P. Doukellis, Le territoire de la colonie romaine de Corinthe, *στον παρόντα τόμο*.

Η συγκέντρωση μεγάλων εκτάσεων γης είναι αδιαμφισβήτητη στις ελεύθερες και φόρου υποτελείς πόλεις της Πελοποννήσου. Η τάση αυτή που άρχισε στην ελληνιστική κιόλας περίοδο συνεχίστηκε και κατά την αυτοκρατορική εποχή²² και επιβεβαιώνεται με αδιαμφισβήτητο τρόπο από τις νεότερες επιγραφικές και αρχαιολογικές πηγές. Ο εντυπωσιακός αριθμός των *villae rusticae* που εντοπίστηκαν, αυτή την περίοδο, στη χώρα της Κορίνθου, κυρίως της Πάτρας²³, αλλά και σε αυτή των άλλων πόλεων²⁴ αποτελεί νέο πολύτιμο στοιχείο η αξιοποίηση του οποίου όμως εξαρτάται από τις επιστημονικές μελέτες αυτών των εγκαταστάσεων που είναι για την ώρα ανύπαρχτες ή ανεπαρκείς.

Φαίνεται πως η τάση συγκέντρωσης μεγάλων εκτάσεων συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια της ύστερης αυτοκρατορικής εποχής. Η πολιτική και οικονομική κρίση του 3ου αιώνα καθώς και οι βαρβαρικές επιδρομές δεν την ανέκοψαν, αλλά μάλλον την ενίσχυσαν. Οι διαστάσεις που καταλαμβάνει το φαινόμενο στην ύστερη αυτοκρατορική εποχή είναι πρωτοφανείς. Η παρουσία του πατρινού ευπατριδίου Βασιλείου στη βορειοδυτική Πελοπόννησο και αυτή της αθηναϊκής οικογενείας των *Gellii* στην Θυρατική χώρα δεν έχουν κανένα κοινό μέτρο, όσον αφορά το μέγεθος, με τις ιδιοκτησίες της πρώιμης αυτοκρατορικής εποχής²⁵.

Είναι αλήθεια ότι ποτέ η Ρώμη δεν έκρυψε την προτίμησή της προς τις εύπορες κοινωνικές τάξεις των ελληνικών πόλεων, προς τους έχοντες. Οι σχέσεις πελατείας που αναπτύσσονται ήδη από τη δημοκρατική περίοδο είναι σε όλους γνωστές και χρησιμοποιούνται ως ο αποφασιστικότερος μηχανισμός δημιουργίας μιας *αρμονίας συμφερόντων* ανάμεσα στην τοπική αριστοκρατία των πόλεων και τη ρωμαϊκή ηγετική τάξη²⁶. Αυτή η πολιτική ενίσχυση της τοπικής ολιγαρχίας είχε ως αποτέλεσμα τη μεγαλύτερη έμφαση των διαχωριστικών κοινωνικών, νομικών και πολιτικών ορίων ανάμεσα στους έχοντες και τους μη έχοντες. Οι μικροϊδιοκτήτες - που συγκροτούσαν άλλοτε τον πυρήνα του στρατού της πόλης και αποτελούσαν ως εκ τούτου ισχυρή δύναμη πολιτικής και κοινωνικής πίεσης - βρίσκονται εντελώς στο περιθώριο των νέων πολιτικών και οικονομικο-κοινωνικών εξελίξεων. Η περιθωριοποίηση αυτή ασφαλώς έσπρωξε ένα μεγάλο αριθμό χωρικών στην αναζήτηση καλύτερης τύχης στα μεγάλα αστικά κέντρα· ένα άλλο μέρος, αντίθετα, θα προσπάθησε να προσαρμοσθεί στις νέες συνθήκες· η θέση τους π.χ. στο εσωτερικό των μεγάλων ιδιοκτησιών δεν είναι γνωστή και ό,τι έχει γραφτεί στον τομέα αυτό δεν έχει τεκμηριωθεί γιατί οι πηγές είναι απογοητευτικά ανεπαρκείς. Ένα πράγμα είναι σαφές: η οικονομική και κοινωνική υποβάθμιση των αγροτικών πληθυσμών και της υπαίθρου γενικότερα σε σύγκριση φυσικά με την αντίστοιχη κατάσταση που επικρατεί στα αστικά κέντρα²⁷.

Οι βιαιότερες, ωστόσο, αλλαγές στον κοινωνικό χώρο επήλθαν στο πλαίσιο των αποικιών. Η εγκατάσταση Ρωμαίων αποίκων οδήγησε εδώ αυτόματα στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική υποβάθμιση του ρόλου των παλαιότερων κατοίκων. Ο κανόνας αυτός γνωρίζει ίσως μian εξαίρεση: οι παλαιοί κάτοικοι της Πάτρας απέλασαν, κατά τον Πανσανία (VII. 18, 7), τα αυτά προνόμια με τους Ρωμαίους αποίκους. Ποιά είναι ακριβώς αυτά δεν διευκρινίζεται στο κείμενο και παρά τις προσπάθειες που έχουν ως σήμερα καταβληθεί, καμιά απολύτως ικανοποιητική ερμηνεία δεν έχει ακόμα δοθεί²⁸. Οι επιγραφές δείχνουν ότι οι Ρωμαίοι

22. R. Baladié, Les grands domaines dans le Péloponnèse sous le Principat d'Auguste, *Πρακτικά του Η' Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής και Λατινικής Επιγραφικής*, Αθήνα 1982 (1987), 2, 35sqq.

23. R. Rothaus, Urban space, agricultural space, and villas in late antique Corinth, *στον παρόντα τόμο*· Μ. Πετρόπουλος, *Αγροικίες της Πατράϊκής, στον παρόντα τόμο*.

24. U. Kahrstedt, *Das wirtschaftliche Gesicht Griechenlands in der Kaiserzeit*, Βέρνη 1954, 128sqq. και χάρτης στη σ. 281· Γ. Πίκουλας, *Η νότια μεγαλοπολιτική χώρα* (*supra* σημ. 6), 232 σημ. 723· S.E. Alcock, Roman imperialism (*supra* σημ. 17), 23 και *id.*, Archaeology and imperialism (*supra* σημ. 9), 107· P. Cartledge - A. Spawforth, *Sparta* (*supra* σημ. 11), 142· A. Rizakis (εκδ.), *Paysages d'Achaïe* (*supra* σημ. 16), 71-72.

25. A. Rizakis, Grands domaines et petite propriété (*supra* σημ. 19).

26. E. Badian, *Foreign clientella*, Oxford 1958, 262· G.W. Bowersock, *Augustus and the greek world* (*supra* σημ. 8), 7 και κεφ. VII· E. Deniaux, *Amicitia, clientelle, liens de fidélité à Rome à fin de la République*, αδημ. διδ. διατριβή, Παρίσι 1989, *passim*.

27. *SEHRE*, 344-352.

28. E. Meyer, *Patra*, *RE* 18, 4, 2212-13, μαζί με την παλαιότερη βιβλιογραφία. U. Kahrstedt, *Die Territorien*, (*supra* σημ. 11), 552· P. Brunt, *Italian manpower*, (*supra* σημ. 1), 599· A. Rizakis, *La colonie romaine de Patras en Achaïe : Le témoignage épigraphique, The greek renaissance in the roman empire*, S. Walker - A. Cameron (εκδ.), Λονδίνο 1989, 183 και τελευταία N. Purcell, *The nicopolitan synoecism* (*supra* σημ. 10), 79-80.

άποικοι κυριαρχούν στον πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό χώρο, τουλάχιστον στην πρόωγη αυτοκρατορική εποχή, ο ρόλος των παλαιότερων κατοίκων έχει καταφανώς υποβαθμιστεί. Η κατάσταση αυτή δεν φαίνεται, ωστόσο, να έχει μεγάλη διάρκεια. Από τον δεύτερο κιόλας μεταχριστιανικό αιώνα ο διαχωρισμός ανάμεσα στους αποίκους και στους παλαιότερους κατοίκους τείνει σταδιακά να εξαλειφθεί, γρηγορότερα πάντως στην Κόρινθο παρά στην Πάτρα· η εθνική προέλευση δεν φαίνεται πλέον να αποτελεί κριτήριο κοινωνικής ανόδου και επιτυχίας. Η τοπική αριστοκρατία αποτελείται τώρα από ένα νέο κοινωνικό στρώμα που προέρχεται από την επιμειξία των απογόνων των αποίκων και των ελλήνων κατοίκων της πόλης και ο εξελληνισμός των απογόνων των ρωμαίων αποίκων είναι εντυπωσιακός²⁹.

Η ρωμαϊκή κατάκτηση και κυριαρχία δεν είχε τις ίδιες συνέπειες στον οικονομικό και κοινωνικό χώρο των άλλων πόλεων της Πελοποννήσου. Η Ρώμη δεν επέφερε βίαιες αλλαγές, ούτε στη δομή του κοινωνικού συστήματος, ούτε σε αυτή της κοινωνικής ιεραρχίας· η κατάσταση εξελίχθηκε εδώ ομαλά καθώς η συγκέντρωση του πλούτου διεύρυνε περισσότερο το χάσμα ανάμεσα στους έχοντες και στους μη έχοντες. Οι επιγραφές δείχνουν ότι πλούτος και δύναμη βρίσκονται στα χέρια ολίγων μεγάλων οικογενειών σε κάθε πόλη, των λεγομένων *honestiores*· σε αυτούς συμπεριλαμβάνονται απόγονοι παλαιών αριστοκρατικών οικογενειών, αλλά και μερικοί φιλορωμαίοι, *homines novi* με πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα την οικογένεια του Ευρυκλή στη Σπάρτη³⁰. Η καθαυτό ηγετική τάξη, οι *πρωτοί* της πόλης³¹, αποτελεί ένα μικρότερο πυρήνα. Η διαφοροποίηση αυτή οφείλεται στο μεγαλύτερο κύρος και ασφαλώς στον πλούτο μερικών οικογενειών που συναντούμε σε όλες σχεδόν τις πόλεις³², από τις οποίες ξεχωριστή θέση καταλαμβάνουν αυτές των οποίων μερικά μέλη άσκησαν και συγκλητικά αξιώματα³³. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα μέλη της ανώτερης κοινωνικής τάξης των πόλεων υιοθέτησαν, αργά ή γρήγορα, την ρωμαϊκή πολιτεία και έπαιξαν πρωτεύοντα ρόλο στην οργάνωση και διάδοση της αυτοκρατορικής λατρείας, τόσο στο πλαίσιο της πόλης όσο και στο ευρύτερο της επαρχίας³⁴. Συνδέθηκαν έτσι στενότερα με το αυτοκρατορικό περιβάλλον, γεγονός που αναμφισβήτητα βελτίωσε την οικονομική και κοινωνική θέση τους και εξασφάλισε την κυριαρχία της οικογένειάς τους κατά τη διάρκεια περισσότερων γενιών³⁵.

29. A. Rizakis, *Guerre linguistique dans la péninsule hellénique. Le latin face au grec, Actes du Colloque, Epigraphie latine : texte, support, ambiance*, Ελσίνκι 1991 (υπό εκτύπωση).

30. G.W. Bowersock, *Eurycles of Sparta* (*supra* σημ. 11), *passim*.

31. Για τους διάφορους τίτλους που χρησιμοποιούνται από τα μέλη της ηγετικής τάξης των πόλεων βλ. L. Robert, *Hellenica* XIII, 1965, *passim*. Ειδικότερα για τις Κυκλάδες βλ. Π. Νίγδελς, *Πολίτευμα και κοινωνία των πόλεων των Κυκλάδων κατά την ελληνιστική και αυτοκρατορική εποχή*, Θεσσαλονίκη 1990, 68.

32. Για τις μεγάλες οικογένειες της Σπάρτης, της Κορίνθου και της Επιδαύρου βλ. τα άρθρα του A. Spawforth, *The Appaleni of Corinth*, *GRBS* 15, 1974, 295-303· *Sparta and the Family of Herodes Atticus. A reconsideration of the evidence*, *BSA* 75, 1980, 203-220· *Notes on the Third Century AD in Spartan Epigraphy*, *BSA* 79, 1984, 263-88· *Families at Roman Sparta and Epidaurus. Some Prosopographical notes*, *BSA* 81, 1985, 191-258· F. Quass, *Zur politischen Tätigkeit der Munizipalen Aristokratie des griechischen Osten in der Kaiserzeit*, *Historia* 31, 1982, 206-207. X. Κριτζάς, *Δύο επιγράμματα από το Πετρί Νεμέας, Πρακτικά του Συμποσίου για την Αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δ.Π. Θεοχάρη*, Αθήνα 1992, *passim*. Τέλος για την Ηλεία, βλ. S. Zoumbaki, *Die römischen Namen in der elischen Inschriften*, Αθήνα 1993 (αδημ. μεταπτυχιακή εργασία) και *id.*, *Zu einer neuen Inschrift aus Olympia: Die Familie der Vetuleni von Elis*, *ZPE* 99, 1993, 227-232.

33. H. Halffmann, *Die Senatoren aus dem östlichen Teil des Imperium Romanorum bis zum Ende des 2Jh. nach Chr.*, Göttingen 1979, 29, 29a, 29b· πρβλ. P. Cartledge - A. Spawforth, *Sparta* (*supra* σημ. 11), 161 (Σπάρτη) και 93, 93a, 126, 127 (Μεσσήνη). Πρβλ. επίσης F. Quass, *Zur politischen Tätigkeit* (*supra* σημ. 32), 188-213, 191 και 206.

34. Ειδικότερα για τη Σπάρτη, βλ. A. Spawforth, *Notes on the third century* (*supra* σημ. 32), 263-288. P. Cartledge - A. Spawforth, *Sparta* (*supra* σημ. 11) *passim*. Γενικότερα: U. Kahrstedt, *Zwei Probleme im kaiserzeitlichen Griechenland: 1. Reliquae civitates in Achaia, 2. Das koinon der Achaier*, *SO* 28, 1950, 66-75· J. Oliver, *Panachaeans and Panhellenes*, *Hesperia* 47, 1978, 185-191 και B. Puech, *Grands pretres et helladarques d'Achaie*, *REA* 85, 1983, 15sqq.

35. Ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα κληρονομιάς πλούτου και επιρροής είναι αυτό της οικογένειάς του Δίωνος του Χρυσοστόμου στην Προύσα: Δίων Χρυσόστ. *Λόγ.* 44. 3-5· 44.8. Πρβλ. C.P. Jones, *The roman world of Dio Chrysostomus*, Cambridge Mass. 1978, 5-7. Βλ. επίσης F. Millar, *The world of the golden ass*, *JRS* 71, 1981, 69. Όσον αφορά στην Πελοπόννησο, βλ. παραπάνω σημ. 32-34.

Η βασική πηγή του οικονομικού πλούτου των πρώτων των πόλεων είναι η εκμετάλλευση της γης³⁶ για την απόκτηση της οποίας οι πλούσιες οικογένειες της Πάτρας, Κορίνθου, Μεσσήνης και κατεξοχήν της Σπάρτης χρησιμοποιούν όλα τα μέσα, συνάπτοντας ποικίλες και ιδιοτελείς σχέσεις με μέλη αριστοκρατικών οικογενειών των άλλων πόλεων³⁷. Υπάρχει ένα πολύπλοκο δίκτυο επαφών και σχέσεων ανάμεσα στις πλούσιες οικογένειες των ελληνικών πόλεων της περιόδου και το καλύτερο παράδειγμα που μπορεί κανείς να επικαλεσθεί είναι αυτό της γεωγραφικής κατανομής των φίλων του Πλουτάρχου³⁸. Το φαινόμενο αυτό που απαντά στο σύνολο των επαρχιών της Αυτοκρατορίας, αποτελεί το βασικότερο στοιχείο πάνω στο οποίο στηρίζεται η δομή, η συνοχή και η δύναμη του Ρωμαϊκού κόσμου. Το γεγονός ότι η άλλοτε συντηρητική και κλειστή κοινωνία της Σπάρτης παίζει ένα ρόλο πρωταρχικό στη νέα αυτή κοσμοπολίτικη αντίληψη του πλούτου, της δύναμης και της κοινωνικής επιρροής είναι, χωρίς αμφιβολία, το πλέον ενδιαφέρον δείγμα της αλλαγής που επέφερε η ρωμαϊκή κυριαρχία.

Παρόλο που η κοινωνική στρωματογραφία και ιεραρχία των πόλεων της περιόδου δεν χαρακτηρίζεται για την ακαμψία της και δεν αρνείται την εισδοχή νέων μελών στο ανώτερο στρώμα, οι μετακινήσεις προς αυτό δεν είναι ούτε μαζικές ούτε βίαιες· τα νέα μέλη προέρχονται από όλες τις κατώτερες κοινωνικές κατηγορίες· η ανθρωπωνυμία της Σπάρτης, για παράδειγμα, δείχνει τη διείσδυση σε αυτή και στο γυμνάσιο μιας μερίδας απελευθέρων και των απογόνων τους³⁹. Η διείσδυση αυτή νέων ανθρώπων δεν θέτει σε κίνδυνο την κοινωνική ισορροπία ανάμεσα στην ολιγομελή ομάδα των *notables* των πόλεων και στο ανώνυμο πλήθος των φτωχών πολιτών, ανάμεσα στους *honestiores* και στους *humiliores*. Η παρακμή της παραδοσιακής αριστοκρατίας και η αναρρίχηση νέων οικογενειών στις ανώτερες κοινωνικές τάξεις είναι αναμφισβήτητη στον 3ο μ.Χ. αιώνα, γεγονός που είναι γνωστό και σε άλλες περιοχές του ελληνικού κόσμου⁴⁰.

Συνοψίζοντας, μπορεί να υποστηριχθεί κανείς πως η εικόνα του αστικού και αγροτικού τοπίου της Πελοποννήσου είναι περισσότερο σαφής στην αυτοκρατορική εποχή. Χαρακτηρίζεται, όσον αφορά την κατανομή και οργάνωση των οικισμών, από φαινόμενα κεντρομόλα που οδηγούν στην υπερβολική ενίσχυση ορισμένων μεγάλων αστικών κέντρων, τα οποία συγκεντρώνουν το σύνολο των πολιτικών και οικονομικών δραστηριοτήτων και καθίστανται αναμφισβήτητοι πόλοι έλξης για τους πληθυσμούς της υπαίθρου αλλά και αυτούς των μικρότερων πόλεων. Τα κέντρα αυτά βρίσκονται κοντά στις ακτές, ενώ αντίθετα στο εσωτερικό της χερσονήσου και ιδιαίτερα στην Αρκαδία επιβιώνουν ελάχιστα αστικά κέντρα κάποιας σημασίας. Η ανακατανομή αυτή στο οικιστικό τοπίο συνοδεύεται και από μια ανακατανομή στις οικονομικές δραστηριότητες· στις ορεινές περιοχές του εσωτερικού φαίνεται να κυριαρχεί η γεωργία και κυρίως η κτηνοτροφία, ενώ στις πεδινές ζώνες και στις αστικές περιοχές αναπτύσσονται και άλλες δραστηριότητες. Τα προϊόντα των ορεινών περιοχών του εσωτερικού διατίθενται, κυρίως, στην αγορά των γειτονικών μεγάλων αστικών κέντρων, που συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού και του πλούτου και επομένως έχουν πελώριες δυνατότητες απορρόφησής τους.

-
36. Για τη σημασία της γεωργίας ως πηγής πλούτου βλ. R. MacMullen, *Roman social relations 50 B.C. to A.D. 284*, Cambridge Mass. 1974, κεφ. 2. Για τη σχέση της αστικής αριστοκρατίας με το εμπόριο ή άλλες δραστηριότητες βλ. H.W. Pleket, *Urban elites and the economy of the greek cities of the roman empire*, *MBAH* 3.1, 1984, 3sqq· του ιδίου, *City elites and economic activities*, *Πρακτικά Η' Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής και Λατινικής Επиграφικής*, Αθήνα 1982, (1984), 14-143.
37. Ειδικότερα για τη Σπάρτη βλ. A. Spawforth, *Balbilla, the Euryclids and memorials for a Greek magnate*, *BSA* 73, 1978, 249-260 και ιδιαίτερα 260 σημ. 77-78, όπου είναι συγκεντρωμένες όλες οι παραπομπές για τις σχέσεις των Σπαρτιατικών οικογενειών με τις άλλες Πελοποννησιακές πόλεις· *id.*, *Sparta and the Family of Herodes Atticus* (*supra* σημ. 32), 203-220· *idem*, *Families at Roman Sparta and Epidaurus* (*supra* σημ. 32), 191-258. Γενικά P. Cartledge - A. Spawforth, *Sparta* (*supra* σημ. 11), 173-175.
38. F. Millar, 1989, 69 και 74· C.P. Jones, *Plutarch and Rome*, Oxford 1975, 39-47.
39. P. Cartledge - A. Spawforth, *Sparta* (*supra* σημ. 11).
40. Για τη Σπάρτη βλ. A. Spawforth, *Notes on the Third Century* (*supra* σημ. 32), 263sqq· για την Ηλεία βλ. S. Zoumbaki, *Die römischen Namen* (*supra* σημ. 32). Γενικά Π. Νίγδελς, *Πολίτευμα και κοινωνία* (*supra* σημ. 31), 148-152.

Οι μικροί παραδοσιακοί αγροτικοί οικισμοί της υπαίθρου δεν φαίνεται να γνωρίζουν άνθηση αυτή την περίοδο· όλες οι αρχαιολογικές ενδείξεις μαρτυρούν γενικά την ποσοτική και ποιοτική τους υποβάθμιση, με μοναδική ίσως εξαίρεση τις πιο εύφορες ζώνες ή τις περιοχές που βρίσκονται πιο κοντά στις ακτές. Τέλος, η εμφάνιση, εδώ και εκεί, αγροικιών (*villae rusticae*) δεν φαίνεται να επηρεάζει την παραδοσιακή οικιστική οργάνωση και ιεραρχία που εξακολουθεί να στηρίζεται στην κλίμακα *χωρίον, κώμη, πόλισμα και πόλις*⁴¹. Από τον κανόνα αυτό ίσως εξαιρούνται ελάχιστες αγροτικές ζώνες που βρίσκονται στη χώρα των αποικιών και εμφανίζουν μια ομοιογενή κατανομή και εναλλαγή των *villae rusticae* ή και μικρότερων αγροικιών⁴².

Τέλος η κοινωνική διαστρωμάτωση δεν είναι ομοιογενής στο εσωτερικό όλων των πόλεων της Πελοποννήσου. Στις αποικίες, για παράδειγμα, οι Ρωμαίοι αποτελούν τη νέα κοινωνική και πολιτικο-οικονομική ηγετική τάξη και η μεταβολή αυτή συντελείται σε βάρος των παλαιότερων κατοίκων. Αντίθετα, στις ελεύθερες ή και υποτελείς πόλεις της χερσονήσου δεν φαίνεται να ισχύει καμιά ανατροπή της οικονομικής και κοινωνικής ισορροπίας ή επαναστατικής και βίαιας ρήξης με την παράδοση. Εδώ η παραδοσιακή αριστοκρατία, αλλά και οι νεόπλουτοι που αποκτούν τη ρωμαϊκή πολιτεία και εύνοια, φαίνεται να μονοπωλούν το κύρος και την αίγλη μαζί με τα προνόμια που παρέχει η πολιτική εξουσία. Το μερίδιο των Ρωμαίων στις περιπτώσεις αυτές είναι ασύγκριτα μικρό. Η κοινωνία της Σπάρτης αποτελεί, χωρίς καμιά αμφιβολία, το πλέον χαρακτηριστικό και γνωστό μας παράδειγμα.

Αθανάσιος ΡΙΖΑΚΗΣ

41. P. Cartledge - A. Spawforth, *Sparta* (supra σημ. 11), 141-142· M. Jost, Pausanias (supra σημ. 6), 254-258.

42. A. Rizakis, Grands domaines et petite propriété (supra σημ. 19).

C'était un lieu commun de dire, il y a encore dix ans, que l'histoire de la campagne antique se trouvait à l'écart des interrogations des historiens et des archéologues ; l'archéologie des centres urbains, l'histoire de la "polis" attirait presque exclusivement leur intérêt. Depuis, les choses ont changé. La prolifération des projets scientifiques étudiant les territoires et les installations rurales a largement modifié l'horizon. Des équipes pluridisciplinaires explorent les campagnes et, en comparant avec l'évolution des sites urbains, exposent les résultats de leurs investigations sur la mobilité géographique et démographique des Anciens, sur la mise en valeur des ressources agricoles et naturelles, sur les types d'habitat rural, les aménagements et les systèmes de culture. Les "surveys" de diverses régions ont déjà permis des synthèses sur l'histoire du paysage rural de Grèce, d'Italie, des Gaules et des Espagnes, qui ont vu la lumière ces dernières années.

Parler des structures rurales, donc de "l'ensemble de liens durables et profonds entre l'homme et le sol, que traduisent les paysages ruraux" dans le monde antique méditerranéen, c'est parler du monde antique tout court. Depuis la très haute Antiquité et jusqu'à quelques décennies seulement, les sociétés qui se sont développées autour du Bassin méditerranéen et du Pont-Euxin étaient fondamentalement rurales. Leurs rythmes journaliers et saisonniers, leurs économies, leurs cultures en général étaient déterminés, en grande partie, par les rapports qu'elles entretenaient avec la terre. S'interroger sur les structures rurales antiques équivaut donc à pénétrer dans le fin fond des structures d'organisation des sociétés antiques.